

Əlyazması hüququnda

SÜLEYMANOV ANAR İRZA OĞLU

**“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANI VƏ
ƏRƏB MƏDƏNİYYƏTİ**

5719.01- Folkorşünashq

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2014

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin “Dünya ədəbiyyatı” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Cəlil Qərib oğlu Nağıyev
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Rəsmi opponətlər:

Qəzənfər Məhəmməd oğlu Paşayev
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Rza Zeynal oğlu Xəlilov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kafedrası

Müdafiə „24__“ _10__ 2014-cü il saat „__“-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD.01.201 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik Qala döngəsi, 31

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat „__“ _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

**FD.01.201 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru**

**Afaq Xürrəm qızı
Ramazanova**

TƏDQİQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

İstər tarixi gerçəkliyin differensial inikasının dolğunluğuna, istər etnomədəni mühitin real əks-sədasına (məsələn, tayfa-qəbilə sistemi, dövlət düzəni, həyat fəlsəfəsi, ailə-məişət və adət-ənənələr barədə informasiyanın ötürülməsi baxımından), istərsə də bədii mükəmməlliyinə, hadisə, əhvalat və qəhrəmanların mənəvi-əxlaqi aləminin dərin psixoloji təsvirinə görə türk dastan yaradıcılığında “Kitabi-Dədə Qorqud” ilə müqayisə edilə biləcək bədii əsər nümunəsi tapmaq çətindir.

Etiraf etməliyəm ki, bu ölməz sənət abidəmizlə bağlı son zamanlar çox ciddi araşdırmalar aparılsa da, bu sahədə fundamental tədqiqat, əsaslı izah və şərh üçün vacib və zəruri olan məqam və cəhətlər hələ də kifayət qədərdir. Bu sırada “Kitabi-Dədə Qorqud”un ərəb mədəniyyəti ilə əlaqəsi, ö cümlədən, “Kitabi-Dədə Qorqud”da İslam dininin yeri və mövqeyi, eposda oğuz-türk mentaliteti ilə müsəlman mədəniyyətinin çulğalaşması prosesinin iz və əlamətləri, Tanrı – Allah qoşalığı, paralel və dual sistemindən vahid Allaha doğru istiqamətlənmə, dastanın psixologizmi, mənəvi-əxlaqi təsir məsələsi və s. bu kimi problem mövzuların ardıcıl və sistemli tədqiqatdan kənarda qalması ayrıca qeyd olunmalıdır. Vaxtilə mövcud olan qaba, kobud ateist əhval-ruhiyyə, dini şüuru təhdid və təqib, əlbəttə ki, eposda islami dəyərlərin varlığını diqqət mərkəzinə gətirməyi elm üçün imkansız edirdi. Halbuki, indi daha aşkar görünür ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da İslamın və ümumiyyətlə, dini dünyagörüşün və təsəvvürlərin yerini və mövqeyini dəqiqləşdirmək, onun eposda cərəyan edən hadisələrə təsirini izləməyə zəruri ehtiyac var.

Doğrudur, müxtəlif zamanlarda ayrı-ayrı tədqiqatlarda “Kitabi-Dədə Qorqud” və ərəb mədəniyyəti, xüsusilə “Kitabi-Dədə Qorqud” və İslam dini ilə bağlı müəyyən fikirlər söylənilmişdir. Folklorşünas-alim, prof.B.Abdulla özünün “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikası”¹ adlı monoqrafiyasında xüsusi bir fəsildə (bir qədər əvvəl bu fəsil “Kitabi-Dədə Qorqud” və İslam dini” adı altında ayrıca kitabça şəklində çapdan çıxmışdır)² həmin mövzu üzərində konkret olaraq dayanmışdır. Lakin bununla belə, bu məsələ ilə bağlı mövcud fikir və mülahizələri problemin fundamental həlli üçün olsa-olsa elmi hazırlıq və nəzəri təşəbbüs mərhələsi hesab etmək lazım gəlir.

¹ Abdulla B. “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikası. Bakı: Elm, 1999, 224 s.

² Abdulla B. “Kitabi-Dədə Qorqud” və İslam dini. Bakı: Ozan, 1997, 40 s.

Mövzunun aktuallığı. Mövzunun aktuallığını şərtləndirən ən mühüm amil, heç şübhəsiz, istər sosial-tarixi, istər bədii-estetik, istər fəlsəfi-mifoloji baxımdan milli mədəniyyətimizə son zamanlar elmi maraq və diqqətin dərinləşməsi ilə təyin olunur. Sovet imperiyasının 70 illik siyasi qadağalar, ideoloji yasaqlar, ateist aqressivlik mərhələsini keçəndən sonra uca dinimiz İslamın ruhumuzda və təfəkkürümüzdə, tariximiz və taleyimizdə oynadığı böyük rolun yeni, müasir və obyektiv elmi oxunuşu qaçılmaz zərurətə çevrilir. Bu mənada, möhtəşəm söz abidəmiz “Kitabi-Dədə Qorqud” belə bir oxunuş üçün hər cəhətdən səciyyəvi və nümunəvi tədqiqat obyektinə ola bilər.

Digər tərəfdən, “Kitabi-Dədə Qorqud” üzərində aparılan çoxşaxəli araşdırmalar fonunda İslam amilinin və bir sıra digər dini dünyagörüşlərin kənarda qalması eposun mükəmməl, tam və bütöv şəkildə öyrənilməsi işinə ciddi xələl gətirərdi. Çünki bir tərəfdən İslamın, müsəlmanlığın oğuz – Azərbaycan mühitində yayılmasının ilkin, erkən tarixi gedişatı zəngin söz materialında ilk dəfə məhz “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında əks olunmuşdur, digər tərəfdən isə bu qiymətli abidənin daha qədim dövrlərə məxsus olmasını əyani sübut edən oğuzların islamaqədərki əski dini təsəvvürlərinin ifadəsi olmuşdur. Azərbaycan xalqının klassik ədəbiyyatında olduğu kimi, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində də, ümumiyyətlə, orta əsrlərə aid olan bütün ədəbi-mədəni irsin hamısında ərəb mədəniyyətinin, xüsusilə də, dini dünyagörüşün formalaşması prosesində müsəlman ənənələrinin dərin təsirlərini görməmək mümkün deyil. Bu baxımdan, Azərbaycan-ərəb mədəni, ədəbi əlaqələrinin araşdırılmasında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının da böyük əhəmiyyəti ola bilər.

Tədqiqatın obyektinə və predmetinə. Tədqiqatın obyektinə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, predmetinə isə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında ərəb mədəniyyətinin, o cümlədən İslam mədəniyyətinin izlərinin aşkarlanmasıdır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifəsi. Tədqiqatın əsas məqsədi “Kitabi-Dədə Qorqud” və ərəb mədəniyyəti kontekstində dastanda İslamın yerini və mövqeyini aydınlaşdırmaq, onun türk-oğuz mentaliteti ilə qovuşma, çulğalaşma, bütünləşmə prosesini izləmək, ərəb-türk dünyagörüşlərinin tipoloji əlaqələrinin qanunauyğunluğunu tapmaq, mənəvi bağlılıqları müəyyənləşdirmək və bu sahədə bu günə qədər qalmaqda olan boşluqları doldurmaqdan ibarətdir.

Həmin məqsəd tədqiqatda öz əksini aşağıdakı vəzifələrin icrasında tapmışdır:

- mövzu ilə əlaqədar nəzəri ədəbiyyatın tənqidi təhlili və xülasəsi;
- islamaqədərki Oğuz dünyasına xas olan yaşayışa, mənəvi norma və prinsiplərə, onun həyatı fəlsəfəsinə, varlıq barədə təsəvvürlərinə işıq salmaq;

- oğuzun eposda əksini tapan islamaqədərki əski inanc, etiqad aləmini konkretləşdirmək və sistemləşdirmək;
- “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlarına xas olan tarixi şüurun islami şərt və tələblərə uyğunluğunu müəyyənləşdirmək;
- islami dəyərlərə, onun ehkamlarına “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanları içərisində mənəvi adaptasiya prosesində qədim Oğuz əsatiri təsəvvürlərinin müsbət, mütərəqqi rolunu qeydə almaq;
- “Kitabi-Dədə Qorqud” və İslam münasibətləri ilə bağlı qorqudşünaslıqda olan mübahisələrə imkan daxilində aydınlıq gətirmək;
- dünya qorqudşünaslarının dastanda yer alan əski dini dünyagörüş və İslam ənənələrinə münasibətlərini araşdırmaq;
- nəhayət, bütün bunları daha geniş anlamda ərəb mədəniyyəti kontekstində ümumiləşdirmək və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Uzun onilliklər boyu məlum siyasi-ideoloji səbəblər üzündən, “Kitabi-Dədə Qorqud”da İslam dininin varlığından deyil, yoxluğundan, daha doğrusu, İslamın guya eposa onun üzünü köçürən mirzə – katiblər tərəfindən süni şəkildə, sifarişlə daxil edildiyindən danışmışlar. Bizim tədqiqatda, ilk dəfə olaraq, məsələ konseptual və monoqrafik şəkildə qoyularaq iddia edilir ki, İslam dini “Kitabi-Dədə Qorqud”un tarixi-poetik mətninin, onda təsvir edilən hadisələrin və yaşayışın üzvi tərkib hissəsidir. O, dastana əsasən onu yaradanlarla birlikdə gətirilmiş, yarandığı dövrün mənəvi, əxlaqi və psixoloji dünyasını əks etmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası. Biz tədqiqat işinə başlarkən və sonradan iş prosesində mövcud nəzəri fikrin humanitar təfəkkür üçün məqbul hesab edilən əsas mütərəqqi istiqamətləri diqqətlə öyrənmiş, bu əsasda araşdırmalarımıza elmi yön verə biləcək müxtəlif nəzəri-metodoloji konsepsiyalar üzərində ətraflı düşünüb-daşınmışıq. Tədqiqatın gedişində tarixi-müqayisəli, sosioloji-fəlsəfi və dialektik metoda xüsusi üstünlük vermiş, onun analitik təhlil, nəzəri sintez imkanlarından maksimum bəhrələnməyə çalışmışıq.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. “Kitabi-Dədə Qorqud”un təmsalında və nümunəsində ictimai-bədii fikir tariximizin, folklor və əsatir dünyamızın İslamla ilişkili, onunla təmasda öyrənilməsi, güman edirik ki, sınılanmış mənəvi-mədəni irsimizin müasir dövrümüzdə qorunub saxlanılmasına, daha da fəallaşmasına, həyatımızın zəruri tərkib hissəsinə çevrilməsinə, müəyyən mənada, yardımçı ola bilər. Digər tərəfdən, ümumiyyətlə, ədəbiyyat tariximizə və folklorumuza bu aspektdən, yəni dini dəyərlər mövqeyindən yanaşmaq da yeni baxışların, yeni münasibətlərin formalaşmasına, az-çox köməklik göstərə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. İş yazıldığı müddət ərzində onda əksini tapmış səciyyəvi-seçimli məqamlar vaxtaşırı dövrü elmi mətbuatda işıqlandırılmış, məqalələr şəklində dərc edilmişdir. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin “Dünya ədəbiyyatı” kafedrasında müzakirəyə çıxarılmış, elmi fikir mübadiləsinə cəlb edilmişdir. Dissertasiyanın nəticələri filologiya, şərqşünaslıq və tarix fakültələrinin tələbələri, magistrləri və gənc tədqiqatçılar üçün əhəmiyyətli ola bilər.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

“**Giriş**”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekti, predmeti, məqsəd və vəzifələri, işlənmə dərəcəsi müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyindən, metod və mənbələrindən, nəzəri və praktik əhəmiyyətindən bəhs edilir, işin aprobasiyası və quruluşu barədə məlumat verilir, mövzunun tədqiqi vəziyyətinə diqqət yetirilir.

Dissertasiyanın dörd yarım-fəsilədən ibarət olan birinci fəslə **“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və islamaqədərki ərəb mədəniyyəti**¹ adlanır. “*Kitabi-Dədə Qorqud*”un nəşr və tədqiq tarixi” adlanan birinci yarım-fəsilə abidənin öyrənilmə tarixi araşdırılır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un obrazlı təfəkkür hadisəsi, xalq yaradıcılığı abidəsi olaraq aşkarlanıb üzə çıxarılması ilə elmi tədqiqata və dəyərləndirməyə cəlb olunması eyni vaxta təsadüf edir. Alman şərqşünası Henrix Fridrix fon Dits Drezden kitabxanasında “Kitabi-Dədə Qorqud”un əlyazma şəklində mövcudluğu barədə 1815-ci ildə məlumat verməklə, onun boylarından birini – “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boyu” alman dilinə çevirərək çap etdirir. O, Təpəgözü ilk dəfə olaraq, ümumdünya folkloru kontekstində antik dövrün məşhur qəhrəmanlıq eposlarından biri olan Homerin “Odisseya”sındakı Polifemlə (Siklopla) qarşılaşdırır. Bu qarşılaşdırmada istər qədimliyinə, istər mifoloji orijinallığına, istər mənəvi-əxlaqi mündəricəsinə görə üstünlüyü “Kitabi-Dədə Qorqud”un Təpəgözünə verir. Teodor Neldeke isə eposu bütünlüklə öz ana dilinə tərcümə etmək qərarına gəlsə də, bu işi başa çatdırmadan onu 1892-ci ildə tələbəsi, məşhur rus şərqşünası akademik V.V.Bartolda bağışlayır. V.V.Bartold 1894-1904-cü illər arasında eposun I, II, III və V boylarını rus dilinə çevirərək, silsilə elmi mülahizə və rəylərin müşayiəti ilə çap etdirir¹.

¹ Бартольд В.В. Турецкий эпос и Кавказ. // Книга моего деда Коркута. Огузский героический эпос. / Перевод В.В.Бартольда, издание подготовили: В.М.Жирмунский и А.Н.Кононов. М.-Л.: изд-во АН СССР, 1962

V.V.Bartold tərəfindən əsası qoyulan qorqudşünaslıq sonradan A.Y.Yakubovski, V.M.Jirmunski, A.N.Kononov, X.H.Koroğlu kimi onun ardıcılıarı və tələbələri tərəfindən davam və inkişaf etdirilmişdir. Akademik V.M.Jirmunski dastana daha çox türk xalqlarının orta q söz abidəsi kimi maraq göstərsə də, onun araşdırmalarında Azərbaycan adına, həmin xalqın yazılı və şifahi söz abidələrinə, demək olar ki, rast gəlmirik, onu bir növ “türkmənləşdirmək” cəhdləri aşkar hiss olunmaqdadır¹. Halbuki, “bu dastanların istisnasız olaraq hamısında hadisələrin Qafqaz ərazisi və Anadolu ərazisi sahələrində cərəyan etməsi”ni yalnız V.V.Bartold deyil, bütün Azərbaycan qorqudşünasları, həmçinin Orta Asiya folklorunun görkəmli araşdırıcısı Xaliq Koroğlu da etiraf və təsdiq edir².

Türkiyədə “Kitabi-Dədə Qorqud”un öyrənilməsi işi Kilisli müəllim Rifətın eposun Drezden nüsxəsinin Berlin kitabxanasındakı nüsxəsinə əsasən ilk dəfə İstanbulda tam şəkildə ərəb əlifbası ilə nəşr etməsiylə başlayır. Sonrakı illərdə Türkiyə ədəbiyyatşünaslığının, dilçiliyinin, tarixçiliyinin görkəmli simaları M.F.Körpülüzadə, O.Ş. Gökyay, F. Sümər, P. N. Boratav, M. Ergin, S. Hızarcı dönə-dönə dastana müraciət etmiş, əsərin elmi-tənqidi mətninin işlənilib hazırlanmasına qiymətli töhfələr vermişlər.

Türkiyə qorqudşünasları dastanların XIV-XVI əsrlərdən əvvəl yarandığını qəti rədd edirlər³. M. Ergin, F. Sümər kimi Türkiyə alimləri Drezden nüsxəsinin üstündəki “tarixi-vəfatı-Osman-sənə 993” (miladi 1584) qeydinə və xüsusilə, eposun daha çox rəvayətlərə oxşayan çoxsaylı “Oğuznamə”lər arasında yarana biləcəyini iddia edirlər. Halbuki dastanın erkən orta əsrlərdə – VII-IX yüzilliklərdə təşəkkül tapdığını sübut edən mötəbər dəlillər kifayət qədərdir⁴. Müasir Türkiyə qorqudşünaslığının inkişafında, heç şübhəsiz ki, F.Kırzioğlunun, Ə.B.Ərcilasunun, F.Türkmənin, O.F.Sərtqayanın, S.Tezcanın da adlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Tam qətiyyətlə demək olar ki, zaman-zaman siyasi repressiyalara, yasaqlara məruz qalsa da, “Kitabi-Dədə Qorqud”un sistemli, çoxyönlü və ardıcıl öyrənilməsi işi məhz Azərbaycan folklorşünaslığı, Azərbaycan türkoloji təfəkkürü ilə bağlıdır. Abidə haqqında ilk elmi ədəbiyyata ötən əsrin 20-ci illərinin sonlarında rast gəlirik. Bu mənada, yəni milli

¹ Бартольд В.В. Турецкий эпос и Кавказ. // Книга моего деда Коркута. Огузский героический эпос. / Перевод В.В.Бартольда, издание подготовили: В.М.Жирмунский и А.Н.Кононов. М.-Л.: изд-во АН СССР, 1962, s.127.

² Короглы Х.Г. Основные культурные традиции в туркменском фольклоре. // Вестник истории мировой культуры. Москва, 1961, №4, с.61-79

³ Насиёв Т.И. “Дədə Qorqud”: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, Elm, 1999, s. 13

⁴ Cəmişidov Ş.A. “Kitabi-Dədə Qorqud”u vərəqləyərkən. Bakı: Gənclik, 1969, s.14

qorqudşünaslığın təşəkkül tapması baxımından A.Musaxanlının, İ. Hikmətin¹, Ə.Abidin² tədqiqatçı əməyi xüsusi qeyd olunmalıdır.

“KDQ”-un öyrənilməsinə, təbliğinə bütöv bir ömür sərf etmiş akademik Həmid Araslı 1939-cu ildə eposu Bakıda ilk dəfə olaraq tam şəkildə çap etdirir³. 50-ci illərin əvvəllərində Sovet rejimi dastanı zərərli əsər hesab edərək, onun tədqiqi və öyrənilməsinə yasaqlasa da, eposun əldə etdiyi siyasi amnistiya onun tədqiqində yeni vüsətli bir canlanmanın əsasını qoymuş olur. Artıq 1958-59-cu illərdə Ə.Sultanlı⁴, Ə.Dəmirçizadə,⁵ H.Araslı,⁶ M.H.Təhmasibin⁷ dəyərli elmi araşdırmaları işıq üzü görür.

1952-ci ildə italyan şərqşünası E.Rossi tərəfindən bu abidənin Vatikan nüsxəsinin tapılıb üzə çıxarılması və nəşri onun milli türkoloji fikrimiz üçün tədqiqat predmeti kimi aktuallığını da bir daha təsdiqləmiş oldu. 70-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq qorqudşünaslığımızın vüsətli bir inkişaf yoluna çıxmasında M.Seyidov, Ş.Cəməlidov, T.Hacıyev, S.Əlizadə, A.Nəbiyev, B.Abdulla, E.Əzizov, C.Nağıyev, K.Abdulla, K.Vəliyev, V.Vəliyev, F.Mustafayeva (Əlimirzəyeva) və s. bu kimi folklorşünaslarımızın və dil tarixçilərimizin müstəsna xidmətləri olmuşdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyi ilə bağlı ölkəmizdə keçirilən beynəlxalq miqyaslı yubiley tədbirləri bu istiqamətdə milli qorqudşünaslığımızın əldə etdiyi uğurların özünəməxsus nümayişi idi. “Kitabi-Dədə Qorqud”-un dünya dastanları sistemində layiq olduğu yeri aydınlaşdırmaq baxımından Ə. Sultanlının⁸, bizim günlərdə K. Abdullanın⁹ eposun ayrı-ayrı süjet xətləri, qəhrəmanları ilə antik yunan əsəti təcrübəsi

¹ Hikmət İ. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 2 cildə. I cild. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1928, s.78-79

² Abid Ə. Əsirət dövründəki Azərbaycan ədəbiyyatına aid vəsiqələr // Azərbaycanı öyrənmə yolu, 1930, №3, s. 48-53

³ Kitabi-Dədə Qorqud / H.Araslının redaktəsi və müqəddiməsi ilə/ Bakı: Azərnəşr, 1939, 178 s.

⁴ Sultanlı Ə.A. Dədə Qorqud dastanı haqqında qeydlər. 1-ci məqalə. Bakı: Uç. Zap. AQU. Quman. Seriya, 1958, №1, s. 17-26; (2-ci məqalə), 1959, №1, s.3-19; 3-cü məqalə. 1959 №3, s. 3-15; 4-cü məqalə, 1959, №3 s. 3-12; 5-ci məqalə, 1959, №5, s. 3-14

⁵ Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: Maarif, 1979, 264 s.; Dəmirçizadə Ə.M. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı: APL, 1959, 164 s; Bakı: Elm, 1999, 140 s.

⁶ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə. I cild. /ən qədim dövrdən XVIII əsrin sonuna qədər. Bakı: Azərb. SSR EA, 1960, s.50

⁷ Təhmasib M.H. “Dədə Qorqud” boyları haqqında //Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Birinci kitab. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı. 1961, s. 4-51; Təhmasib M.H. “Dədə Qorqud” boyları haqqında. İkinci məqalə //Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. İkinci kitab. Bakı: Elm, 1966, s. 5-29

⁸ Sultanlı Ə. “Dədə Qorqud” dastanı haqqında qeydlər // Məqalələr. Bakı: Azərnəşr, 1971, s.11-100

⁹ Abdulla K. Sırr içində dastan və yaxud gizli Dədə Qorqud-2. Bakı: Yeni Nəşrlər evi, Elm, 1999, 304 s.

arasında apardıqları müqayisələri, bu tədqiqat üsulunun M.H.Təhmasib¹, daha sonralar M.Seyidov² tərəfindən Qafqaz, qədim türk və ümumiyyətlə, Şərq dastan yaradıcılığı ənənələrinə də tətbiq edilməsi xüsusi vurğulanmalıdır. Bura dastanda cərəyan edən hadisələrin tarixi, coğrafiyası, onun qəhrəmanlığının fəaliyyəti məkanı ilə bağlı Ş.Cəmşidovun³, abidədə təsvir edilən oğuz dünyasının sosial strukturu, dövlət düzəni, mənəvi-əxlaqi kodeksi ilə əlaqədar T.Hacıyevin⁴ əsaslı və zəngin elmi müşahidələrini də əlavə etsək, tam inamla demək olar ki, bizim milli humanitar təfəkkürdə qorqudşünaslıq artıq kamil bir elmi sistem və məktəb şəklində sabitləşmiş xüsusi və müstəqil tədqiqat sahəsidir.

V.V.Bartolddan başlayaraq qorqudşünaslıqda elə bir mötəbər söz sahibi yoxdur ki, o, abidədə İslamın mövcudluğundan danışmamış və ya ona işarə etməmiş olsun. Səciyyəvidir ki, ilk dəfə olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”da İslamın varlığına ayrıca məqalə həsr etmiş O. Ş. Gökyay da ondan abidənin poetik mətninin bir “ünsür”ü kimi bəhs etməyi lazım bilir⁵.

Azərbaycanda “Kitabi-Dədə Qorqud”un ərəb mədəniyyəti, konkret olaraq İslam mədəniyyəti baxımından müstəqil və fundamental tədqiqata cəlb olunmamasının mühüm səbəbi isə, görünür sovet rejiminin siyasi-ideoloji yasaqları, onun ateist məzmunu ilə izah olunmalıdır. Son dövrlər N. Cəfərov və B. Abdullanın⁶ zəngin faktoloji bazaya malik araşdırmaları ayrıca qeyd olunmalıdır.

Birinci fəslin “*Kitabi-Dədə Qorqud*” və *qədim türk mifologiyası*” adlı ikinci yarımfəslində belə bir fikri təkidlə xatırlatmışıq ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” yalnız “qəhrəmanlıq ənənələrinin” və “tarixi hadisələrin” “əks-səda”sı deyildir, habelə bu eposu yaratmış oğuzlara məxsus əski inam və təsəvvürlərin, mifoloji baxış və yozumların da özünəməxsus ifadə və inikasıdır.

Əski Oğuz dünyaduyumu, onun kosmoqonik, astral görüşləri, inancları, əsatiri təsəvvürləri ilə islami etiqadın, dəyər və ehkamların qarşılaşması, toqquşması, çarpazlaşması və vahid Allah ideyası ətrafında təmərküzləşməsi

¹ Təhmasib M.H. Dastanlarımızın bir növü haqqında // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Dördüncü kitab. Bakı: Elm, 1973, s. 3-12; Təhmasib M.H. Bir tarixi həqiqətin eposdakı izləri // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Altıncı kitab. Bakı, Elm, 1981, s. 3-19

² Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.; Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.

³ Cəmşidov Ş.A. “Kitabi-Dədə Qorqud”u vərəqləyərkən. Bakı: Gənclik, 1969, 100 s.; Cəmşidov Ş.A. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı: Elm, 1977, 176 s.

⁴ Hikmət İ. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 2 cildə. I cild. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1928

⁵ Gökyay O.Ş. Dedem Korkutun kitabı. İstanbul: Milli Egitim Basımevi, 1973, 1018 s.

⁶ Abdulla B. “Kitabi-Dədə Qorqud” və İslam dini. Bakı: Ozan, 1997, 40 s.; Abdulla B. “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikası. Bakı: Elm, 1999, 224 s.

baxımından “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu” eposun ən parlaq örnəklərindəndir. İlk mərhələdə qadir Allahın, onun ölüm mələyinin varlığından xəbərsiz olan, öz ulu əcdadının inamlar dünyasında yaşayan Domrul düşünür ki, canı almaq mümkündürsə (sırf maddi-fiziki nəsnə kimi), deməli, onu qaytarmaq da mümkündür. O, Əzrailə də qılıncını məhz bu məqsədlə qaldırır. Allahın varlığı haqda ilk bilgini də o, elə Əzraildən alır. Qəhrəman Əzraildən aman və nicat dilərkən Əzrail deyir: “Mərə, dəli qavat, mana nə yalvararsan, allah təalaya yalvar. Mənim də əlümdə nə var. Mən dəxi bir yumuş oğlanıyam” – dedi. Dəli Domrul aydır: “Ya pəs can verən, can alan allah təalamıdır?”. “Bəli, öldür!” – dedi¹.

Məhz bu bilgidən sonra Dəli Domrul haqqın dərgahına əlini qaldıraraq:

“Yucalardan yucasan,

Kimsə bilməz necəsən.

Görklü tənri,...

... Mənim canımı alur olsan, sən alğıl!

Əzrayilə almağa qomağıl” – dedi².

Görünür bu səbəbdəndir ki, boyun məzmununda əsatiri inanc və təsəvvürlərin “məğlubiyyəti”, bir çox görkəmli qorqudsünasları, o cümlədən V.V.Bartold, V.M.Jirmunski, M.H.Təhmasib kimi tədqiqatçıları həmin boyun eposa sonradan əlavə olunduğu, “islami sifariş” kimi yarandığı qənaətinə gətirmişdir. “Dəli Domrul” boyu üçün “ilkin variantın” olduğunu prinsip etibarı ilə qəbul edən, onu əski çağların qam-şaman təsəvvürlərilə əlaqələndirən prof. M.Seyidov da qəhrəmanın mifoloji taleyində baş verən dəyişiklikliyi bilavasitə, tarixi zərurət kimi dini təsirlə əlaqələndirir.³ “KDQ”da “Basat Dəpəgözi öldürdüğü boyı bəyan edər, xanım, hey!” dastanın yeganə hissəsidir ki, onu, heç bir qeyd-şərtsiz, tam mifoloji məzmunlu boy hesab etmək olar. Görkəmli alman şərqşünası H. F. Dits bu boyu Homerin “Odisseyə”sindəki məlum süjetlə, Təpəgözü isə “Odisseyə”dəki siklop Polifemlə qarşılaşdıraraq aşağıdakı rəyə gəlir: “Buradakı Təpəgöz sikloplara, hələ Homerin siklopuna bütün cəhətlərilə bənzəyir. Ancaq oğuz siklopu yunanlarınkindən alınma deyil. Yunanlardakı bunun təbdilidir. Yunanlarınki köhnə deyilsə, oğuzlarınki da yeni deyildir”⁴. Sonrakı dövrlərdə B.B.Bartold, B.M.Jirmunski, Ə.Sultanlı, M.H.Təhmasib, X.Koroğlu və K.Abdulla kimi digər alimlər tərəfindən də həmin boyun oğuz

¹ Kitabı-Dədə Qorqud. /Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəndir. Bakı: Yazıçı, 1988, s.80-81

² Yenə orada, s.81

³ Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, s.441

⁴ Şükürov A. Mifologiya. 6-cı kitab. //Qədim türk mifologiyası. Bakı: Elm, 1997, s.71-74

mifik təfəkkürünün məhsulu olduğu qəti sübuta yetirilmişdir. “Dədə Qorqud” Təpəgözü qədim antropomorfik cizgilərə malik su pərisi ilə heyvərə bir çobanın zinasından doğulmuşdur. Göründüyü kimi, onun anası əsatiri surət olsa da, atası real, canlı insandır. Maraqlıdır ki, Təpəgözün gələcək rəqibi və qənimi Basat da bir müddət Təpəgöz kimi təbiətin qoynunda yaşayır. Yalnız Dədə Qorqud öyüd-nəsihətini dinləyəndən, ondan “Basat” adı alandan sonra ram olub, insan mühitinə qayıdır. Basatın mifoloji valideynləri - Qaba Ağac dünya ağacı - həyat, dirilik ağacı, Qağan Aslan isə günəş, işıq anlamını ifadə və təmsil edir¹. Deməli, Basat bu iki kultun yerdəki antropomorfizmi, şəxsləndirilmiş obrazı olmaqdan başqa bir şey deyildir. Nəfskar insanla məfhumi qüvvənin zinasından yaranmış bu amansız azmanı məhv etmək üçün boyun lap əvvəlindən əsaslı bir sakral zəmin hazırlanır.

Dissertasiyanın I fəslinin “*Kitabi-Dədə Qorqud*”da *adət-ənənələr*” adlanan III yarım bölümündə “Kitabi-Dədə Qorqud”da oğuzların islamaqədərki təsəvvürlər, baxışlar sistemindən, onlara məxsus əxlaqi-mənəvi normalarından danışılır. Özünün bahadırlıq, alplıq, ərənlilik epoxasını yaşayan oğuzda sonsuzluq, övladsızlıq ən ağır qınaq yeri, ən müdhiş cəza, ən acı tanrı qarğışı kimi yozumlanır. Belə tale sahiblərinin sosial ierarxiyada, eposda konkret olaraq xanlar xanı Bayandır xan məqamında yeri də məlumdur; “qara otaq”, çünki “Oğlı-qızı olmiyanı tənri-təala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız...”².

Qılınıcı və süfrəsi ilə oğuzda böyük nüfuz sahibi olan Dirsə xana sonsuzluğun, övladsızlığın ağır qəbahət olduğunu da Bayandır xandan daha çox, məhz qara rəngin bu anlam və yozumu xatırladır. Məhz bu ayinlər silsiləsinin icrasından sonra tanrı “bir ağzı dualının alqışını” eşidib Dirsə xanı naümid qoymur, ona oğul bəxş edir, çünki mifik anlama görə, dastanın bir yerində deyildiyi kimi, həqiqətən də, “ol zəmanda bəylərin alqışı alqış, qarğışı qarğış idi”³. Dastanın III boyunda Baybura bəy, Baybican bəy də bu yolla övlad əldə edirlər.⁴

Oğuzlarda adqoyma mərasimi onların yaşayış tərz, həyat fəşəfəsi və mənəvi stixiyası ilə ilişgiddə təzahür edir. Adqoymanın sərt tələb və şərtləri dastanda ümumi şəkildə belə xülasə olunur: “Ol zəmanda bir oğlan baş

¹ Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, s.339, 371-372

² Kitabi-Dədə Qorqud. /Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir. Bakı: Yazıçı, 1988, s.34

³ Yenə orada, s.52

⁴ Yenə orada, s.52

kəsməsə, qan dökməsə ad qomazlardı...”¹. Göründüyü kimi, dastanda müəyyən bir adla fərdi status almanın əsas şərti işdir, əməldir, lazım gələrsə, düşməni başı kəsmək, kafir qanı tökməkdir. “Adını bən verdüm, yaşını allah versün”² – ibarəsi qədim oğuzların bahadırılığı ilə allaha inamını sintezindən yaransa da, eyni zamanda o da vurğulanır ki, adı qazanmamışdan qabaq, bəxtini, qismətini, taleyini qazanmalısan.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da toy-düyün mərasiminin gedişini oğuzların yaşayışı, həyat fəlsəfəsi, ona məxsus dünyaduyumu təyin və diktə edir. Üzük taxma (nişan), cəhiz vermə, nikahsız cinsi qovuşma yasaqlığı oğuzlar üçün də ailə quruluşuna gedən yolun əsas məqamlarıdır.

Şücaət göstərmək, at minmək, qılınca oynatmaq, baş kəsmək, qan tökmək oğuz oğlu kimi, oğuz qızı üçün də ləyaqət və şərəf simvoludur. “Beşiklətmə nişanlı” olsalar da, Bamsı Beyrək və Baniçiçək üz-üzə gələrkən sinamadan, atla, qılıncla yarışmadan bir-birlərinə tanışlıq vermirlər.³ Maraqlıdır ki, seçimdə şərt yalnız oğlandan gəlir. Həmin şərt və tələblərlə çıxış etmək qız tərəfin də müstəsna hüquqlarındandır. Məsələn, VI boyda Selcan xatunla ailə quracaq oğlanın qarşısında belə bir şərt qoyulur: O, “dəmür zəncirli qara buğanı”, “canvərlər sərvəri qoğan aslanı”, “canvərlər sərhəngi dəvəni” məğlub etməlidir.

“KDQ”da əksini tapan yas mərasimləri də özündə əski inam və görüşləri, gerçəkləri, gerçəkliyə arxaik baxışların iz və əlamətlərini hifz edir. Məsələn, XII boyda Oğuzda niqabla gəzən dörd igiddən biri – Bamsı Beyrəyin Daş Oğuzda qətlə yetirilməsi Qazan xan başda olmaqla İç Oğuz üçün əsl ümumxalq müsibəti kimi təqdim olunur: “Beyrəğin babasına-anasına xəbər oldu. Ağ evi-eşigində şivən qopdı. Qaza bənzər qızı-gəlini ağ çıxardı, qara geydi. Ağ-boz atının quyruğunu kəsdilər. Qırq-əlli yigit qara geyüb-gög sarındılar”⁴. Əziz insanın ölümü zamanı ağ çıxarıb qara geymək, qara geyib göy sarınmaq, sevimli atının quyruğunu kəsmək, oğuz kədərinin yalnız atributiv əlamətləri deyildir. Arxaik inanclara görə, həm də onunla kontakta girmək, yoxluğu, itkini, bir növ, kompensasiya etmək cəhdidir.

Eposda böyüyə, ağsaqqala hörmət və ehtiram, ana haqqını tanrı haqqı bilmək, basdığına kəsməmək, vətən sevgisi, torpaq təəssübü, ailə ocağına müqəddəs münasibət və s. oğuz mentalitetinin ən seçimli, fərqləndirici tərkib hissələri kimi diqqəti cəkir. Bu baxımdan dastanın formalaşdığı çağlarda

¹ Kitabi-Dədə Qorqud. /Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəndir. Bakı: Yazıçı, 1988, s.34

² Yenə orada, s.36

³ Yenə orada, s.55

⁴ Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri: Dastanlar. /Tərtib edən B.Abdullayev. Bakı: Yazıçı, 1987, s.125

İslamı bir dünya dini kimi mənimsəməyə başlamış oğuzların yaratdığı etnomədəni sərvətlə İslamın mənəvi-əxlaqi tələb və prinsipləri arasında qəribə bir doğmalığ və oxşarlıq vardır.

Dissertasiyanın I fəslin “*Kitabi-Dədə Qorqud*” *dastanında islamaqədərki inancların yeri*” adlanan dördüncü yarım fəslində göstərilir ki, oğuzlar İslamla “görüşə” yetkin, formalaşmış təsəvvürlər, inamlar və kultlar sistemi ilə gəlmişdir. Hətta onun mənəvi varlığında Allaha məxsus əsas cizgi və əlamətləri hifz edən öz Tanrısı vardır. Oğuz qəhrəmanı öz yaşayış tərzinə uyğun olaraq təbiətlə, onun flora və faunası ilə daimi üzvi vəhdətdə və müntəzəm ünsiyyətdədir. Əsərdə hadisələrin cərəyan etdiyi “Ol zəmanda bəglərin alqışı alqış, qarğışı qarğış idi”¹ fikrini müstəqim, birbaşa mənada da qəbul etmək lazım gəlir, çünki o, oğuzlar üçün fəaliyyətdə və qarşılıqlı münasibətlərdə, hətta təbiət cisimləri ilə təmasda (məs.; dağla – I boy, ağacla – II boy və s.) real anlam kəsb edir, sözün gücünə, əfsununa onların etiqadını nümayiş etdirir.

Dastanda qədim türklərin İslam dinini qəbul edənə qədər Tanrıçılığın praktik tərəfi olan şamanizm ünsürlərinə də sıx-sıx rast gəlirik. Türk qorqudşünası prof. O.Ş.Gökyayın fikrincə, “Şamanizm, türklərin İslam olmağdan çox-çox əvvəllər bağlandıqları, qanun-qaydalarına sədaqətlə riayət etdikləri müqəddəs bir dinin adıdır. Lakin bu ad, din kəlməsinin bugünkü anlamının tam qarşılığı ola bilməz”². Şamançılıqda əsas vəzifə yaman ruhlarla mübarizə aparmaqla ailənin, tayfanın sağlamlığını qorumaqdır. Dünyanın üçlü bölgüsü, ruhların ierarxik mövqeyi şamançılığın Tanrıçılıqdan çıxdığını sübut edir. Daha doğrusu, şamançılıq Tanrıçılığın praktik tərəfidir. Əski türklər tək Tanrıya sitayiş, etiqad etdikləri kimi, ayrı-ayrı ruhlara da inanmış, onlardan kömək diləmişlər³.

Qədim oğuzların təbiət qüvvələrinə, ayrı-ayrı mifik varlıqlara, bəzi canlılara inamı da onların təbiətə bağlılığından irəli gəlirdi. Bununla əlaqədar Bəhlul Abdulla yazır: “Oğuzlar... dağları, daşları, qayaları deyiləni başa düşən, səsə səs verən, xoş niyyətlə keçənə keçid (aşıt) verən, istək yerinə yetirən, xəbər çatdıran, sığınaq verən, uğur arzulayan, bəddualardan qoruyan, hətta qeyzlənən zənn etmişlər. Odur ki, onlar dağlarla danışır – xəbərləşir, dağlara salam verir, dağlara and içir, dağların şəfaverici qida, su qaynağı olmalarına inanırlar...”⁴. Eposda dağ, su, ağac, sadəcə olaraq, təbiətin təsvirə cəlb edilmiş predmetləri deyil, onun seçilmiş və başlıcası,

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri: Dastanlar. /Tərtib edən B.Abdullayev. Bakı: Yazıçı, 1987, s.52

² Yenə orada, s.289-290

³ Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Öndər, 2004, s.304-305

⁴ Abdulla B. “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikası. Bakı: Elm, 1999, s.8

şəxsləndirilmiş, yeni kult səviyyəsinə qaldırılmış atributlardır. Dastanda qəhrəmanların taleyində müəyyən rol oynayan, onları özünə cəlb edən su, ilk növbədə görklü – müqəddəs sudur. Su saflığının, uğurun, bakirəliyinin, paklığın canlı nümunəsi hesab edildiyi üçün, maraqlıdır ki, o, hətta İslam müqəddəslərini də öz cazibəsinə daxil edə bilir, “Həsənlə Hüseynin həsrəti su”, “Ayişə ilə Fatimənin nigahı su” kimi deyimlərdə islamaqədərki inanclarla islami etiqad sanki qovuşaraq yeni bir biçimdə təzahür edir.

Dastanda tez-tez xatırlanan ağac oğuzların ilkin-ibtidai təsəvvürlərinə görə “Dünya ağacı”, “Həyat ağacı” olsa da, özündə əsəti bir gücü hifz etsə də, artıq müəyyən islami ləyaqətlər də mənimsəyərək, indi o, həm də “Məkkə ilə Mədinənin qapısı”, “Museyi-Kəlimin əsası”, “Şahi-mərdan Əlinin Döldülinin əyəri”, “Zülfüqarın qını ilə qəbzəsi”, “Şah Həsənlə Hüseynin beşiği”¹ olan ağacdır. Dastanda sıx-sıx rastlaşdığımız belə faktlar bir daha sübut edir ki, dastanın formalaşması və təşəkkülü İslamın Azərbaycanda yayılması ilə eyni bir dövrə təsadüf edir.

Dissertasiyanın **“Kitabi-Dədə Qorqud” və İslam mədəniyyəti**” adlanan II fəslə dörd yarım bölmədən ibarətdir. *“Kitabi-Dədə Qorqud” və İslam dini*” adlanan I yarım bölmədə göstərilir ki, dastanda İslam öz varlığını tam bir dini sistem, ilahi doktrina kimi nümayiş etdirir. Bu sırada birincilik “Qurani-Kərim”ə məxsusdur. Prototürklərin etnik-mədəni tarixinin ən alt qatında belə var olan Tanrı anlayışı “KDQ”da İslamiyyətdəki Allah mənasının qarşılığı olaraq işlənmişdir: “Yazılıb-düzilib gögdən endi tənri elmi Quran görklü”².

Dastanın müqəddiməsində Dədə Qorqudun dili ilə İslam dini, Allah və Məhəmməd peyğəmbər, Həzrəti Əli, Əlinin oğulları – peyğəmbər nəvələri təriflənir, peyğəmbərin sağ yanında Əbubəkr Səddiqin namaz qıldığı, şahimərdan Əlinin din yolunda qılınc çaldığı, Həsənlə Hüseynin Kərbəla hadisələrində şəhid olduğu göstərilir, tanrı elmi Quranın göydən endiyini, Məkkə, həcc, məşhər, cümə günü, əzan və s. İslam dini ilə bağlı anlayış və hadisələr qeyd olunur³.

Eposda “Quran” özü bir ad kimi cəmi bir-iki yerdə işlənsə də, müşahidələr göstərir ki, dastan formalaşdığı dövrdə oğuzlar bu müqəddəs kitabə nəinki bələd idilər, hətta onu həyat və yaşayışlarını istiqamətləndirən və tənzimləyən ali ilahi sənəd kimi dəyərləndirirdilər. «KDQ»da fikrimizi

¹ Kitabi-Dədə Qorqud (Məqalələr toplusu). Bakı: Elm, 1999, s.48

² Kitabi-Dədə Qorqud. /Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəndir. Bakı: Yazıçı, 1988, s.32

³ Yəni orada, s.32-33

sübuta yetirən səciyyəvi bir örnək vardır. Boyların birində «Quran» nəzərdə tutularaq deyilir:

“Hecəsinləyin düz oqınsa, yasin görkli...”¹.

Müqəddimədə Dədə Qorqud “Quran” əvəzinə, onun şah surələrindən olan “Yasin”in adını çəkir. Yəni “Quran”ın düz oxunmasının “Yasin” müqəddəsliyinə, “Yasin” savabına bərabər tutulduğuna işarə edilir. Oğuz qəhrəmanları böyük Allahı xüsusi bir mütilik və nəvazişlə vəsf edirlər:

Yucalardan yucasan,
Kimsə bilməz necəsən, əziz tənri?!
Anadan toğmadın sən, atadan olmadın.
Kimsə rizqin yemədən...
Basduğun bəlürtmiyə bəllü tənri!
Götürdügin gögə yetürən görklü tənri!...²

İslam və onun müqəddəs “Quran”ında əksini tapan təlimi böyük Yaradanın – Allahın adıyla bu xalqın arasında yayılarkən kainatın, varlığın yaradıcısı və sahibi kimi Tanrı sözü eyni anlamda həmin xalqın mənəvi yaddaşında və təfəkküründə artıq mövcud idi. IX boyda Əmran düşmənlə üz-üzə qalarkən, qat-qat özündən güclü olan bu “kəfər qoşunu”na qalib gəlmək üçün uca dərğaha əl qaldıraraq Allahdan mədəd istəyir. Bunu duyan “kəfər qoşunu”nun başçısı istehza ilə soruşur: “...Oğlan, alındınsa tənriməmi yalvarırsan? Sənün bir tənrin varsa, mənüm yetmiş iki bütənam var!” – dedi. Oğlan aydır: - “Ya asi məlun, sən pütlərinə yalvarırsan, mən ələmləri yodan var edən allahıma sığındım!” – dedi”³.

İslam Oğuz məkanına və Oğuz mühitinə ayaq açarkən bu məkan və mühit bu möhtəşəm ilahi mədəniyyət hadisəsini mənimsəməyə, özünü küləşdirməyə tam hazır vəziyyətində idi. Bunun ən böyük dəlili elə oğuzlara məxsus tanrı kultürünün özüdür. “...Türklər hər vaxt yalnız tək, vahid Allah inamı ilə yaşamış, danışmış, dua-almış, andlarında “bir olan Allah”, “uca Tanrı”, “ulu Tanrı” söyləmiş və Allah-təalanı həmişə göydə, səmada, yüksəklikdə bilmişlər”⁴.

Allah-təalanı anmadan, tanrını yada salmadan Oğuz qəhrəmanları heç bir problemin həllinə, müşkülün açılmasına girişmir. Onun duası, alqışı, qarğıışı, istixarəsi, məsləhəti, nəsihəti Allahla başlayıb, Allahla da bitir: «Təkəbbürlük eləyəni Tanrı sevməz», «Allahın inayəti, ərənlərin hümməti»,

¹ Kitabı-Dədə Qorqud. /Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəndir. Bakı: Yazıçı, 1988, s.32

² Yəni orada, s.96

³ Yəni orada, s.109

⁴ Abdulla B. “Kitabı-Dədə Qorqud”un poetikası. Bakı: Elm, 1999, s.151

“Qadir tanrı səni namərdə möhtac eləməsin!”, “Allah sənin alınına qaba yazsın!”, “Dadlı candan ayırmasın Qadir səni!” və s. Dastanda Allahu vəsf edən “Qadir”, “Cabbar”, “Səttar”, “Əhəd”, “Saməd” və s. kimi təyini adların böyük əksəriyyəti məhz “Quran”dan götürülərək dil-şüur hadisəsi və faktı kimi təsbit olunmuşdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud»un Allaha ünvanlanan, onu nişan verən bütün mətnlərində, qeyd-şərtsiz, “Quran”ın təsiri və diktəsi hiss olunmaqdadır. Məsələn, VII boyda Qazılıq Qoca oğlu Yeynək Oğuzun 24 sancaq bəyini məğlub edən Düzmürd qalasının təkuru Arşın oğlu Dirəyi məğlub etmək məqamında ulu tanrını belə öyür:

Yucalardan yucasan!

Kimsə bilməz necəsən, əziz tənri?!

Anadan toğmadın sən, atadan olmadın...

Qamu yerdə əhədsən, allahü-səmədsən!..¹

Göründüyü kimi, dastanın bu fraqmentində “Quran”ın 112-ci “əl – İxlas” surəsinin bədii tərcüməsi verilmişdir.²

Eposun qəhrəmanları bir nəcib, xeyirxah iş gördükdə bunu Allahla yanaşı, həm də peyğəmbərin hikməti ilə bağlayırlar. Məsələn, III boyda Bamsı Beyrəyin başçılığı altında Qalın Oğuz bəyləri kafərlə döyüşə başlamazdan öncə “Ağ alınların yerə qodılar. Eki rükət namaz qıldılar. Adı görklü Məhəmmədi yad gətürdilər.”³ Oğuz ərənləri üçün peyğəmbər yol göstərən, günahları bağışlayan, iman gətirənlərə bəxtiyarlıq bəxş edəndir.

Oğuz tayfaları arasında “Quran”ın geniş yayıldığını sübut edən mühüm dəlillərdən biri də onda adı çəkilən dini-tarixi şəxsiyyətlərin eposda da dönə-dönə xatırlanmasında təzahür edir. Bu sırada Adəm, İbrahim və Musa peyğəmbər ayrıca qeyd olunmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud”un VII boyunda Qazılıq Qoca oğlu Yeynək və IX boyunda Bəkil oğlu İmran uca dərgaha əl qaldıraraq Allahdan yardım dilərkən xitablarını bu sözlərlə başlayırlar:

Sən Adəmə tac urdun,

Şeytana lənət qıldun.

Bir suçdan ötürü dərgahdan sürdün⁴...

Bu deyim düşünməyə əsas verir ki, Oğuz igidi üçün Adəmin bir peyğəmbər olaraq şəxsiyyəti, taleyi, aqibəti haqda yeganə və ən mötəbər

¹ Yenə orada, s.96

² Qurani-Kərim. /Tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev. Bakı: Qismət, 1997, s.606

³ Kitabi-Dədə Qorqud. /Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəndir. Bakı: Yazıçı, 1988, s.66

⁴ Yenə orada, s.26; 109.

mənbə ancaq “Quran” ola bilərdi. “Bəkil oğlu İmranın boyu”nda İmranın Allaha müraciətinin davamında İbrahim peyğəmbər də yad olunur:

... İbrahimi tutdurdun,
Xam gönə çulğadun.
Götürüb oda atdurdun,
Odi bustan qıldun¹.

Burada İbrahim peyğəmbərlə bağlı əksini tapmış gizli mənanın açılması üçün də ilk mötəbər mənbə yenə “Quran”dır. Onun “əl-Bəqərə”, “ən-Ənbiya”, “əş-Şüəra”, “əl-Ənkəbut” və s. surələrində nəql olunur ki, İbrahim peyğəmbər həmişə öz xalqına bütələrə səcdə qılmaqdan çəkinməyi, bir olan tək Allaha tapınmağı tövsiyə edir, bu yolda firon Nəmrudun hər cür işgəncələrinə məruz qalmaqdan belə çəkinmir. Dastanın “Qazılıq qoca oğlu Yeynək boyu”nda Yeynəyin dilindən deyilən “Nəmrud gögə ox atdı, qarnı yarıq balığı qarşı tutdun” ifadəsində Nəmrudla bağlı əhvalata da işarə vardır². Deməli, həmin əhvalatın məğzini təşkil edən “göyə ox atma və balığa dəymə mifi” poetik formada “Kitabi-Dədə Qorqud”a da düşmüşdür.

“Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında “Quran”da tez-tez xatırlanan Nuh və Xızır peyğəmbərin də adlarına rast gəlirik.³ Dastanın “Müqəddimə”sində pinti, qaba, sözünü-hərəkətini bilməyən qadınlar Dədə Qorqud tərəfindən Nuhun eşşəyinə bənzədilir (“Ol, Nuh peyğəmbərin eşəgi əslidir”) ⁴. Fikrimizcə, bu məsələ ilə əlaqədar B.Ögəlin izahı daha ağılabatandır, çünki onun yazdıqları bilavasitə “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı mətləblə bağlıdır. O, “Türk mitolojisi” kitabında “Xannamə”dən götürülmüş bir epizoddan bildirir ki, Nuh peyğəmbərin Ham, Şam, Yafəs adlı üç oğlu və Vəjilə adlı bir qızı var imiş. Tufanın başlayacağını öncədən bilən Nuh gəmi qurdurmaq tədarükünə düşür. Bu işi üç qonurgöz kişiye tapşıran Nuh əvəzində qızı Vəjiləni onlara boyun olur... Qonurgözlər üç, qız isə bir. Bu vaxt Allah taala Cəbrayıl sifariş göndərir ki, Nuh qızını eşşəyi və iti ilə bir dama salsın. Nuh belə də eləyir. Sabahısı gəlib görür ki, paho, eşşək də, it də dönüb olublar qız. Özü də eynən Vəjiləyə oxşayırlar. Nuh öz doğma qızını bunların arasından tanıya bilmir. Əlacsız qalıb bu “qızların” hərəsini bir qonurgözə ərə verir. Ay keçir, il dolanır. Nuh qızları yoluxmağa gedir... Oradan durub ikinci qonurgözgilə gəlir. Bu da arvadının yeməkdən doymayan, deyilən sözü bu qulağından alıb o biri qulağından ötürən, qonaq-qara saymayan,

¹ Yenə orada, s. 109.

² Yenə orada, s.96

³ Kitabi-Dədə Qorqud. /Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəndir. Bakı: Yazıçı, 1988, s.39

⁴ Yenə orada, s.33

ədəb-ərkan qanmayan şah tənbəli olduğunu bildirir. Nuh peyğəmbər başa düşür ki, bəli, bu da eşşəkdən dönən qızıdır. Üçüncü qonurgöz isə arvadının səliqə-sahmanından, ağıl-kamalından, mərifətindən danışır. Beləcə Nuh öz doğma qızını tanıyır¹.

Deməli, dastançı bu əfsanədən xəbərdar olduğundan “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “dörd dürlü” qadınlardan birini Nuh peyğəmbərin eşşəyindən törəmiş saymışdır. Eposun müqəddiməsində qadınları xasiyyətlərinə görə dörd qrupa ayıran dastançı “evin dayağı” olanları peyğəmbərin qızı Fatimə və zövcəsi Ayişənin soyundan hesab edir.² Abidənin II boyunda isə yurduyuvası, əhli-əyalı kafirlər tərəfindən çapılıb aparılan Qazan xan gedənlərinin yerini öyrənmək üçün “haqq didarını görmüş” suya da müraciət edir və bu vaxt “Ayışəylə Fatimənin nigahı sul” - sözlərini də söyləyir³. Suyun Fatimənin doğrudan-doğruya nikahı olması haqqında məlumatlar vardır. Bu məlumata görə, rəsuli-əkrəm qızı Fatiməni Əli əleyhissəlamə ərə verərkən əvvəlcə onların evlərindəki bütün müxəlləfata bərəkət duası oxuyur, sonra kürəkəninin əlindən tutub qızı olan otağa gətirir və bir çömçə su alıb Həzrəti Fatimənin üstünə səpir⁴. Su Həzrəti Fatimənin nikah suyu adlanıb ki, həmin işdən xəbərdar olan dastançı bunu Qazan xanın sözləri ilə boya gətirmişdir⁵.

Musa peyğəmbər eposda iki münasibətlə xatırlanır; birinci halda, ikinci boyda belə deyilir: “...Uruz aydır: “Mərə kafər, aman! Tənrinin birliyinə yoqdur güman! Qoyun məni bu ağacla söyləşəyim”, - dedi. Çağırıb ağaca soylamış, görəlím, xanım, nə soylamış:

“Ağac!”, “Ağac!” dersəm sana ərinmə ağac!

Məkkə ilə Mədinənin qapusu ağac!

Museyi-Kəlimin əsası ağac!”...⁶

Oğuzlara bəlli olan “kəlim”, daha bütöv halda deyilsə “kəlimüllah” Musa peyğəmbərin ləqəbidir və mənası da “Allah ilə danışan” deməkdir⁷. Dastanın bu epizodunda ağac başqa öymələrlə yanaşı, həm də “Museyi-Kəlimin əsası” kimi dəyərləndirilir. Təbii ki, yenə “Quran”dan gələn bilgi əsasında bu ağacın ilahi sehri, möcüzəsi barədə bəhs edilir.

¹ Ögel B. Türk mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar), I cilt, Ankara: TTK yayınları, 1989, s.378-379

² Kitabi-Dədə Qorqud. /Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir. Bakı: Yazıçı, 1988, s.33

³ Kitabi-Dədə Qorqud. /Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir. Bakı: Yazıçı, 1988, s.44

⁴ Gökyay O.Ş. Dedem Korkutun kitabı. İstanbul: Milli Egitim Basımevi, 1973, s.

⁵ Kitabi-Dədə Qorqud. /Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir. Bakı: Yazıçı, 1988, s.33

⁶ Yenə orada, s.47

⁷ Ərəb və fars sözləri lüğəti. /Azərbaycan klassik ədəbiyyatını oxumaq üçün. Bakı: Yazıçı, 1985, s.279

Musa peyğəmbərin “Quran”da xatırlanan bir başqa möcüzəsi yenə Qazan xan tərəfindən “Salur Qazan tustaq olub oğlu Uruz çıxardığı boy”unda xatırlanır. Əsir düşmüş Qazan xan kafirlərin iyrənc sifətləri sırasında “Tanrı mənəm” - deyü su dibində çığıışı asiləri”¹ ibarəsini də ayrıca qeyd edir. “Quran”nın “Təha”, “əl-Qəsas”, “əş-Şüəra”, “əl-Mumin”, “əl-Muzzəmmil” və s. kimi surələrindən xəbərdar olmadan həmin cümlədəki mənanı da açmaq mümkün deyildir². Qazan xan da kafirləri lənətləyərkən elə “Quran”da əksini tapmış bu həqiqətə – “tanrı mənəm!” - deyən firon və asilərin su altında çığıışı-boğulub məhv olmasına işarə edir.

Deməli, İslamın ehkamları, tələbləri, şərtləri, norma və prinsipləri ilə oğuzların yaşayış tərz, həyat fəlsəfəsi, dünyaduyumu arasındakı doğrmaqlıq, ortaqlıq, bu dinin müqavimətsiz ali mənavi bir dəyər kimi mənimsənilməsi, iman gətirilməsi üçün uğurlu perspekti yaratmış olur.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da Oğuz qəhrəmanları 12 boyun səkkizində yadelli qəsbkar, işğalçı düşmən adına “kafir”lə döyüşə gedirlər, öz torpaqlarını qorumaqla yanaşı, həm də islami haqqın və ədalətin bərqərar olması uğrunda vuruşurlar. Allahın birliyini inkar edən, “yetmiş iki bütخانası” ilə öyünən, namus, şərəf, halal, haram bilməyən belə asi və kafirlərə qarşı vuruş hər bir oğuz qəhrəmanı qarşısında müqəddəs bir vəzifə kimi durur. Kafir qoşununun doğma torpaqlara ayaq açdığını eşidən İmran IX boyda atası Bəkilə belə müraciət edir:

...Ala gözlü üç yüz yigidin mana vergil yoldaşlığa
Dini-Məhəmməd yolına dürişəyim səninçün”³.

Maraqlıdır ki, Allah, din və Məhəmməd (s.ə.) eşqinə qılnc çalan Oğuz bəyləri islah olunmaz kafirlərə qarşı nə qədər amansızdırlarsa, batildən dönüb haqqa qayıdanlara, islama iman gətirənlərə qarşı da bir o qədər mərhəmətlidirlər. Ən nəcib islami sifətlərdən olan bağışlama, aman vermə “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarına da yad deyildir. Düşmənlə döyüşdə Allah - təaladan Cəbrayıl vasitəsilə qırx ərən gücü alan İmran rəqibinin boğazını üzərkən “Kafər aydır: - “Yigit, aman, sizün dinə nə deirlər, dinünə girdim” - dedi. Parmaq götürüb, şəhadət götürüb müsəlman oldi”⁴.

Dastanda islami termin kimi qiyamət (günü) sözünə rast gəlmirik. Lakin həmin sözün özündə hifz etdiyi məna başqa bir deyimdə, doğma dilin öz

¹ Kitabi-Dədə Qorqud. /Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəndir. Bakı: Yazıçı, 1988, s.118

² Qurani-Kərim. /Tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev. Bakı: Qismət, 1997, s.498

³ Kitabi-Dədə Qorqud. /Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəndir. Bakı: Yazıçı, 1988, s.107

⁴ Yenə orada, s.109

materialında bütünlüklə əks oluna bilmişdir. “KDQ”-nın “Müqəddimə”sində oxuyuruq:

“Sağış günində ayna görkli,
ayna günü oqıyanda qutbə görkli”¹.

Görkəmli türk alimi O.Ş.Gökyay “Sağış günü” ifadəsini “qiyamət günü” kimi oxumuş², “Kitabi-Dədə Qorqud”-un izahlı lüğəti”nə də həmin ifadə məhz “qiyamət” kimi daxil edilmişdir³. Qiyamət gününün xofu, həmin gün haqqın dərğahında veriləcək hesabatın, qurulacaq mizan – tərəzinin doğurduğu mənəvi məsuliyyət Oğuz qəhrəmanının fəaliyyətini tənzimləyən ən əsaslı amillərdəndir. Məsələn, qiyamət günü öz həqiqi mənasında və hərfi şəkildə XII boyda Bamsı Beyrəyin dilindən belə səsləndirilir: “Yarın qiyamət günündə mənim əlüm Qazan xanın yaqasında olsun, mənim qanım Aruza qoarsa!”⁴. Göründüyü kimi, Bamsı Beyrək Qazan xanı onun günahsız qanını düşməndən almazsa, qiyamət gününün sorğu-sualı ilə təhdid edir. Qiyamət gününün ilahi xofu da Qazan xanı Daş Oğuz üzərinə yürüş etməyə, Beyrəyin qatili Aruz Qocanı haqlı cəzasına çatdırmağa sövq edən səbəblərdəndir.

İslamın “Kitabi-Dədə Qorqud”da yeri, mövqeyi barədə ən tutarlı təsəvvür, heç şübhəsiz, epos qəhrəmanlarının uca dinimizin beş əsas təməl sütununa münasibətində təzahür edir. Önəmli hadisələr ərəfəsində hər dəfə uca Allahla ünsiyyətə girmək, ondan yardım diləmək məqsədilə namazı vacib bilən bu qəhrəmanlar, təbii ki, ilk növbədə kəlmeyi-şəhadəti dilə gətirir, Allahın birliyini, yeganəliyini, Məhəmməd (s.ə.) peyğəmbərin onun rəsulu olduğunu elan və bəyan edirdilər. Kəlmeyi-şəhadətin ilahi gücünə sarsılmaz inam sahibi olan hər bir Oğuz alpi zülmə, zalıma, şərə qarşı amansız döyüşdə ona nicat qapısı kimi baxır, bu səbəbdən də ən böhranlı məqamlarda “la ilahə illallah..” deməyi özünə şərəf işi bilir. Bu baxımdan “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”dakı bir epizod olduqca ibrətamizdir. Həmin epizoddə təsvir olunur ki, al dillə Basatı qızıl-gümüşlə dolu, hər tərəfdən bağlı olan günbəzə salan Təpəgöz onu uçurmaqla daş-kəsək altında qoymaq istəyir: “Dəpəgöz aydır: “Şöylə çalayım ki, günbədlə tartağan olasan” – dedi. Basatın dilinə bu gəldi kim, “La ilahə illallah, Məhəmməd rəsulallah” – dedi. Dedi, həman dəm günbəd yarıldı, yedi yerdən qapu açıldı.

¹ Yenə orada, s.32

² Gökyay O.Ş. Dedem Korkutun kitabı. İstanbul: Milli Egitim Basımevi, 1973, s.68

³ “Kitabi-Dədə Qorqud”-un izahlı lüğəti. /Redaktoru A.Axundov. Bakı: Elm, 1999, s.148

⁴ Kitabi-Dədə Qorqud. /Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəndir. Bakı: Yazıçı, 1988, s.125

Birindən təşərrüf gəldi”¹. Deməli, Basat Təpəgöz kimi amansız bir azmanın əlindən məhz kəlməyi-şəhadətin ilahi iradəsi və hikməti ilə xilas ola bilər.

Ömrü-günü hərbi yürüşlərdə keçən, “asi məlunlarla”, “dinsiz kafirlərlə” daima hərbi münaqişədə olan “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının həyatında iki rükətdən ibarət kömək, yardım diləmək məhiyyətli qısa hacət namazı əhəmiyyətli yer tutur. Çətin sınaq anlarında, kafərlərlə ağır döyüşlər ərafəsində onlar hacət namazı qılmaqla Allah-təaladan yardım diləməyi özlərinə həmişə müqəddəs borc bilirlər. Məsələn, “... Qalın Oğuz bəyləri arı sudan əbdəst aldılar. Ağ alınların yerə qodılar. İki rükət namaz qıldılar. Adı görklü Məhəmmədə yad gətürdilər”².

Dastanın mətnindən məlum olur ki, İslamın üçüncü əsas əhkamı – həcc oğuzlara məlum olsa da, onların mühitində hələ geniş yayılmamışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da hacı ifadəsinə cəmi bir yerdə, onun müqəddiməsində rast gəlirik:

Alçaq yerdə yapılbudur tənri evi Məkkə görklü.

Ol Məkkəyə sağ varsa, əsən gəlsə, sidqi bitün hacı

görgülü³.

Göründüyü kimi, bu parçada həccə getməyin müqəddəsliyi – “görklü” olması, onun ziyarət obyekti - yerləşdiyi müqəddəs Məkkə şəhəri, hətta bu ziyarətin ağırlığı, çətinliyi dəqiq əks olunmuşdur. Lakin dastanın heç yerində hər hansı bir oğuz bəyinin, dini borc və vəzifə kimi həcc ziyarətinə hazırlaşdığını və ya həcdən gəldiyini müşahidə etmirik. İslamın əsas itaətlərindən olan orucluğu və zəkat dastanda bir ad və ifadə kimi xatırlanmır. Deməli, islami itaətlərin, müsəlmanlığın göstəricisi olan bu beş əsas şərtin özü də Oğuz mühitində hələ sabitləşmə və qərarlaşma mərhələsini yaşayır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Oğuz qəhrəmanlarının vətən sevgisi, torpaq məhəbbəti, yurdun sərhəd toxunulmazlığı naminə fədakarlığı onların İslam dəyərlərinə sədaqəti, İslam təəssübkeşliyi ilə həmişə vəhdətdə təzahür edir.

Allaha ibadət, onunla daimi ünsiyyət, haqqın dərgahına, ulu tanrıya əl açmaq onların gündəlik həyatında bir adətə çevrilmişdir. “Qanlı Qoca oqlı Qanturalı boyunu bəyan edər, xanım hey” boyunun baş qəhrəmanı Qanturalı üç heyvanla ağır döyüşə girməzdən əvvəl “...adı görklü Məhəmmədə salavat gətirir” və “Sana sığındım comərdlər-comərdi gəni tənri, mədəd!” deyir⁴. Eposun on bir boyunun sonunda ozan ulu peyğəmbəri məhz bağışlayan

¹ Yenə orada, s.101-102

² Yenə orada, s.77

³ Yenə orada, s.32

⁴ Yenə orada, s.89

müqəddəs bir varlıq kimi yad edir, söhbətlərini «Günahınızı adı görkli Məhəmməd Mustafa yüzi suyına bağışlasun», «Günahınızı adı görkli Məhəmməd Mustafa hörmətinə bağışlasun» duaları ilə yekunlaşdırır.

Dissertasiyanın II fəslinin *“İslam düşüncəsində Dədə Qorqud övliya kimi”* adlanan ikinci yarım bölümündə göstərilir ki, Dədə Qorqud qədim oğuzların əski təsəvvürlərindəki sakral gücün, qadirliyin, gələcəyi qabaqlamanın özünəməxsus təəcəssümüdür. Oğuznamələri düzüb qoşaraq qazi-ərənlər başına nə gəldiyini söyləyən, söylədiklərini də “yum verəyin, xanım!” - deyər xeyir-dua ilə bitirən Qorqud Ata bir övliya kimi görünməzlər dünyasından – “qəibən” - sakral sferadan dürlü xəbərlər söyləyə bilər¹.

Türk xalq inanışlarında övliya qeyb dünyası ilə – görünməzlər aləmi ilə bağlılıqda olduğu düşünülən varlıqdır. Ənənəvi dini-mifoloji təsəvvürlərdə övliyalardan möcüzə yarada bildiklərinə, gələcəkdən xəbər vermək gücündə olduqlarına, azarlıları sağaldıb və hətta ölümləri dirildə bildiklərinə inanılmışdır. Qorqud Ata da bir övliya olaraq ənənəvi türk düşüncəsində qeyb aləmi ilə bağlıdır; dedikləri çin olan övliya Qorqud Ata qeybdən, gözə görünməzlər dünyasından dürlü-dürlü xəbərlər söyləyir. Çünki Haqq təalənin könlünə ilham etdiyi bir övliya, bir kəramət sahibidir. Qorqud Atanın qəbrinin bir neçə yerdə olması həmin müqəddəs bilinən varlığın bələlərdən qoruyucu, hifzedici hami olması inamından gəlir.

Türklərdə övliya və hami ruh obrazına bərabər olan “ata” anlayışı mifoloji düşüncədə axirət dünyası, yer stixiyası və bu mənada əcdadlar dünyası ilə bağlanır. Axirətlə bağlandığından “əcdad” inisiyasiya aktındakı hami ruhunun eynidir. Ata bələlərdən qoruyan, hifz eləyən ruhdur və türk mifoloji düşüncəsində təşəkkül tapan, mədəni qəhrəman, ilkin əcdad, eləcə də mərasim hamisi olaraq səciyyəyəndirilə bilən Qorqud Ata bu adla anılır².

Əcdad və hami ruh anlayışlarıyla qarşılıqlı bağlılıqda “dədə” məfhumu görünməzlər dünyasıyla, ilahi aləmlə bağlılığın əlamətlərini özündə daşıdığından övliya Qorqud Ata özü də bir dədədir. Fikrimizcə, özünün ilkin strukturunu daha çox qoruyub saxlayan Qorqud Ata etnik-mədəni ənənədə bir övliya, kəramət sahibi və ulu əcdaddır.

Qorqud adı ilə bağlı əfsanələrin böyük çoxluğu ölumdən qaçma motivinin dəyişik variantlarıdır. Əfsanəni söyləyən müsəlmanları ölumdən qaçmağın dinə zidd olub-olmamasından çox insan oğlunun ölümlü olduğu, Qorqudun bu kateqoriyaya həm daxil olması, həm də daxil olmaması maraqlandırır.

¹ Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı: ÖndərŞ, 2004, s.122

² Bəyidilli C. (Məmmədov). Türk mifoloji obrazlar sistemi: Struktur və funksiya. Bakı: Mütərcim, 2007, s.195-196

Türk folklorunda Qorqud Ata ilə bağlı bu motiv bu və ya digər dərəcədə şamanın ölümlə mübarizəsinin bir başqa formasıdır.

Ölümdən qaçma əfsanələrində şaman aktı ilə bağlı bir element də Qorqudun informasiyanı yuxuda almasıdır. “Bir dəfə Qorqudun iyirmi yaşı tamam olandı yuxu gördü. Ağ paltarlı qərribə varlıqlar ona yalnız qırx il yaşayacağını dedilər”, yaxıd “Bir dəfə gecə Allahın göndərdiyi ölüm mələyi Əzrail Xorxut övliyə bu yaxınlarda öləcəyini xəbər verdi” və s. Əslində adi insanın bilməsi yasaqlanmış sakral dünya sirrinə bələdlik Qorqud Atanı real dünya sferasından, profanlar cəmiyyətindən çıxarıb haqqa qovuşanlar ələminə bağlayır¹.

Fəlakətlərdən qoruyacaq qüdrətdə sandıqları və mədəd umduqları ulu varlıq haqqında baxşılar: “Ölü desəm ölü deyil // Dirə desəm dirə deyil Ata Qorqud övliyə” – deyirdilər ki, bu sözlər sonralar ilk şaman obrazlarına transformasiya olunan Göy oğullarının ölməzliyinə də işarə edilmişdir. “Ata Qorqud övliyə” adlandırılması onun tanrıçı türkün gözündə əcdad ruhunun daşıyıcısı kimi bir ata, sonralar müsəlmanlığı qəbul etmiş türkün nəzərində isə bir “vilayət issi” - kəramət sahibi bir övliyə olduğunu göstərir². Qorqud obrazının qeybdən xəbər vermək, ad qoymaqdan, oğuznamələri düzüb qoşmaqdan, təbiblik etməkdən başlamış övliyalığa qədər çox sayda müxtəlif funksiyaların kompleks halında özünü göstərməsi də bununla bağlıdır.

İkinci fəslin “*Kitabi-Dədə Qorqud*”da *İslam mədəniyyətinin izləri*” adlanan üçüncü yarımbölmədə göstərilir ki, «*Kitabi-Dədə Qorqud*»un tarixi-bədii mətnində ərəb mədəniyyəti öz varlığını ilk növbədə məhz İslam mədəniyyəti şəklində ifadə və təcəssüm etdirir. Heç şübhəsiz, oğuz həyat tərzilə İslam dünyagörüşü arasında açıq bir ziddiyyət də vardır. Məsələn, dastandakı oğuz bəylərinin “din yolunda”, “Məhəmməd Mustafa yolunda” qılinc çalmaqdan usanmayan bu bəylərin ziyafət məclisləri şərabsız ötürşür və ya müsəlmanlıqda hicab haqda məlum tələbə baxmayaraq, dastanda təsvir olunan oğuz qızları, gəlinləri çadra örtür, at sürür, qılinc oynadır, gələcək ömür-gün yoldaşını özü seçir, sınaq anlarında kişilərdən geri qalmayan qəhrəmanlıqlar göstərirlər. Mənəvi-əxlaqi normalara sığışmamaq halları eposda tarixi baxımdan başa düşülən və izah olunandır. Məhz o mənada ki, a) “*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanı İslam mədəniyyətinin oğuzların yaşadığı arealda yayılmasının erkən çağlarını əks etdirir. Bu mədəniyyət hələ oğuz qəhrəmanlarının düşüncə və təfəkküründə tam qərarlaşmamış, onun şüuruna tam hakim kəsilməmişdir; b) Həmin qəhrəmanlar öz mifoloji –

¹ Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı: «Öndər nəşriyyat», 2004, s.97

² Ögel B. Türk mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar), I cilt, Ankara: TTK yayınları, 1989, s.517

tarixi keçmişinə, artıq avtomatlaşmış adət-ənənələrinə kifayət qədər güclü bağlarla bağlıdırlar. Ana təbiətlə sıx təmas halında olan oğuz bəylərində öz kultlarına (suya, dağa, ağaca, ata, qurda və s.) sədaqət duyğusu hələ güclü və davamlıdır; c) Oğuzun azad cəngavər həyatında və məişətində İslam sürətlə yayılıb bərqərar olsa da, bu mühitdə hər hansı bir dini icma, qurum, müəssisə hələ təşəkkül tapmamışdır.

Fikrimizcə, “Kitabi-Dədə Qorqud”da iki mədəniyyətin - Oğuz və İslam mədəniyyətinin yaxınlaşma və qovuşma prosesi qarşılıqlı güzəşt və uyğunlaşma müstəvisində baş verir. Dastanda Oğuz tayfa birləşməsi olaraq, İslam mədəniyyətindən mövcud tarixi şəraitə, ancaq öz etnokulturoloji ruhuna və təbiətinə uyğun olan məqamları seçir və qəbul edir, ilk növbədə ənənəvi yaşayışı, həyatı ilə səsleşən cəhətlərə önəm verir. Məsələn, aramsız olaraq sərhədlərini təhdid edən, sərvətlərini yağmalamağa can atan düşmənlə daimi bir hərbi qarşıdurma vəziyyətində olan Oğuz indi həmin düşməni həm də “asi məlun” və “kafir” kimi görür və qəbul edir. Deməli, amansız düşməni - kafiri məhv etməyin dini bəraətini də qazanmış olur. Oğuz Tanrı haqda mövcud təsəvvürlərlə İslamın Allahın varlığı haqda məlum təlimi arasında aşkar bənzərliklərə arxalanaraq, həmin təlimi də maneəsiz qəbul edir, dastanda bir çox hallarda onlar yanaşı (“Tanrı-Allah”) işlənilir.

Eyni dözümlü, uyğunlaşma və güzəştə biz gəlmə mədəniyyətin “davranışında” da görürük. Məsələn, oğuz qəhrəmanların tez-tez təşkil etdikləri ziyafət - şülənlərin ayrılmaz tərkib hissəsi olan şərab hələ töhmət və qınaq obyektidir. Namaz qılan, salavat çevirən, əli haqqın dərgahında olan oğuz bəylərinin qızı-gəlini hələ hicab nə olduğunu bilmirlər.

Bu mədəniyyətin gücü, onun təsir və nüfuz dairəsi indiki oğuz mühitində hümməti - dini icmanı qərarlaşdırmaqdan başqa oğuzun ilkin ibtidai təsəvvürlər aləmindən, geniş anlamda, xaosdan ayrılıb ümumbəşər mədəniyyətinə qoşulmağına yardımçı olmasındadır. K.Abdullanın dediyi kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”da “Qəhrəmanların bir-birini sevməsinin, bir-birinə hər hansı münasibətinin, düşməndən qorunmasının, ata-ana məhəbbətinin, dost sədaqətinin arxasında yeni qurulmaqda, təbiətin vəhşi mənəşəsindən çıxıb mədəniləşməkdə olan bir cəmiyyətin yenicə doğulan normalarının formalaşmasını görmək mümkündür”¹.

Dissertasiyanın II fəslinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ərəb dilində” adlanan dördüncü yarım bölümündə göstərilir ki, dastan 2007-ci ildə ilk dəfə olaraq “Dədə Qorqud boyları” adı ilə ərəb dilinə çevrilmişdir. Kitabın tərcüməçisi Cəlal Polad, redaktoru və ön sözün müəllifi Əbdüllətif

¹ Abdulla K. Sırr içində dastan və yaxud gizli Dədə Qorqud-2. Bakı: Yeni Nəşrlər evi, Elm, 1999, s.14

Bəndəroğludur¹.

“Kitabi-Dədə Qorqud”u dəyərləndirməkdə Ə.Bəndəroğlu türkman xalqının nümayəndəsi kimi çıxış edərək, abidəni “türkman nəsrinin ədəbi nümunəsi” və “türkman eposunun qədim nümunəsi” sayır. O, ifadələrində “türkman” dedikdə İraqda yaşayan türkmanları nəzərdə tutur. Öz fikirlərini müxtəsər ifadə edən müəllif “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında düşüncələrini nəsihətamiz ifadələrlə yekunlaşdırır: “Dədə Qorqud hekayələri, çağların ötəsindən səslənən bir səsdir, dilimizin gözəlliyini yaşadan tarixdir, oğuzların buraxdığı ən gözəl bir kultür bəlgəsidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” İraqdakı türkman xalqımızın yeni nəslə üçün əlifba kitabı və bizim anladığımız həqiqətin mayası kimi qəbul edilməlidir”².

Abidənin tərcüməsinin uğurlu alınmasında tərcüməçinin İraqda ərəb dilində təhsil almış türkman olması və oğuzların törəməsi olan türkmanların mədəniyyəti, adət-ənənələrlə yanaşı, ərəb-islam mədəniyyətini yaxşı bilməsi kimi amillər mühüm rol oynamışdır. C. Polad nəsrə yazdığı müqəddimədə dastanın əlyazmaları, nəşri və tədqiqi haqqında məlumat vermişdir. Tərcüməçi hesab edir ki, “Dədə Qorqud hekayələri böyük əhəmiyyətə malik ilk türkman əsəridir”³. Əlbəttə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dilinin məhz türkman dili olduğunu söyləmək düzgün deyil. Bu dil qədim oğuzların dilidir və həmin dilin varisləri sırasında İraq türkmanları da vardır. Məsələyə belə yanaşmaq daha doğrudur.

Dastanda təqdim olunmuş coğrafi regionun genişliyindən çıxış edən C.Polad belə qənaətə gəlir ki, burada türk, ərəb və yunan mədəniyyətlərinin qarışmasından yaranmış rəngarənglik nəsillərdən-nəsillərə ötürülərkən abidəyə cəlbədicə bir seyr vermişdir⁴. Bu fikirlə tam razılaşmaq olmaz. “Kitabi-Dədə Qorqud”da ərəb-islam mədəniyyətinin təsirini müşahidə etmək mümkündür. Lakin bu təsiri yunan mədəniyyətinə aid etmək düzgün deyildir.

Tərcümədə dastanın mətni tam şəkildə verilmişdir. “Bismillahir-rəhmanir-rəhim və bihi nəstəin”lə başlanan dastan “İç oğuz Daş oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy”la bitir. Boyların tərcüməsi ilə tanış olduqdan sonra ilk öncə diqqəti çəkən fikir ondan ibarətdir ki, ərəb dilinə tərcümə başqa dillərlə, xüsusilə Avropa xalqlarının dillərinə tərcümə ilə müqayisə edildikdə, bu tərcümənin uğurlu alınmasını görmək çətin deyil.

¹ Hikayət Dədə Qorqud. Tərcüməti Cəlal Pulat, müraciət və təqdim d.Əbdullətif Bəndəroğlu. Bağdad, 2007, 262 s.

² Yəni orada, s.8-9

³ Yəni orada, s.26

⁴ Yəni orada, s.25

Bunun səbəbi hər şeydən əvvəl ərəb-İslam mədəniyyətilə yaxınlıq, dastanda İslam dini ilə bağlı düşüncənin ifadəsi kimi amillərlə bağlıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənən bir çox söz, ifadə və istilahların müasir oxucu üçün bir qədər anlaşılmaz olduğundan kitabın nəşrlərində ayrıca lüğət, çətin sözlərin izahı və göstərici kimi bölmələr də nəzərdə tutulur. Bağdad nəşrində də “Ərəb oxucuları üçün zəruri olan əlavələr” adı altında qədim oğuz türklərinin həyatı, adətlərilə bağlı 69 söz, ifadə, coğrafi və şəxs adlarının izahı verilir. İzahlarda müəllif, yeri gəldikcə, qədim türk və ərəb qəbilə həyatı və mədəniyyəti arasında müqayisələrə əl atır və öz fikirlərini bildirir. “Dirse xan oğlu Buğac xan boyu”nda Buğacdan intiqam almaq istəyən igidlər Dirse xana Buğacı günahlandırmaq üçün onun icazəsiz ova getdiyini bildirirlər. Ərəb mətnində bu yerdə tərcüməçi əlavə etdiyi izahatda göstərir ki, qəbilə həyat tərzində ova çıxmaq qəbilə başçısının və ya xanın icazəsilə olurdu. C.Polad qədim ərəb qəbilə həyatını nəzərdə tutaraq qeyd edir ki, bu vəziyyət köçəri həyat tərzinin tələblərindən irəli gəlirdi¹.

Başqa bir izahatda coğrafi yeri ərəb mühiti ilə bağlamaq cəhdi vardır. Belə ki, “Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy”da düşmənlərin qabağında Qazan öz qüdrətindən, gücündən bəhs etdiyi yerdə bildirir ki, tanrı tanımayan kafirlərin tikdiyi qalaya hücum edib oranı almışdır. Maraqlıdır ki, həmin qalanın yeri haqqında dastanda belə göstərilir:

Qayalıqda salınmışdır kafirin bir şəhəri
Əmmanın sularında yuyunur sahilləri².

Tərcümədə “Əmmanın suları” “Oman dənizinin dalgaları” kimi verilmiş və ayrıca izahatda göstərilmişdir: “Bu, Oman dənizidir, onu “Ərəb dənizi” və ya “Ərəbistan dənizi” də adlandırırlar. Dəqiq deyilsə, o, okeanın Ərəbistan yarımadası ilə Hindistan arasında yerləşən hissəsidir”³. “Kitabi-Dədə Qorqud”nın Azərbaycan nəşrlərində isə “Əmman suları” aşağıdakı kimi izah edilmişdir: “Əmman-Hind okeanı; bəzən Qara dənizə də deyilmişdir”⁴. Fikrimizcə, “...bəzən Qara dənizə də deyilmişdir” fikri həqiqətə uyğun olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud» qəhrəmanlarının olduğu yerlərin əhatə dairəsi üçün məqbul sayıla bilər.

Dastanın ərəb dilinə tərcüməsində ərəb dilinin və ərəb-İslam

¹ Hikayət Dədə Qorqud. Tərcümətu Cəlal Pulat, müraciət və təqdim d.Əbdullətif Bəndəroğlu. Bağdad, 2007, s.252

² Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisani-tayifeyi oğuzan. Mətnin əsli, sadələşdirilmiş mətn və faksimile. /Tərtib edəni, çapa hazırlayanı, ön söz və lüğətin müəllifi S.Q. Əlizadə. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.373

³ Hikayət Dədə Qorqud. Tərcümətu Cəlal Pulat, müraciət və təqdim d.Əbdullətif Bəndəroğlu. Bağdad, 2007, s.260

⁴ Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisani-tayifeyi oğuzan. Mətnin əsli, sadələşdirilmiş mətn və faksimile. /Tərtib edəni, çapa hazırlayanı, ön söz və lüğətin müəllifi S.Q. Əlizadə. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.393

mədəniyyətinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla qədim türk dilindəki istilahlar və ifadələrin qarşılığı uğurlu verilmişdir. Bununla belə, haqqında bəhs etdiyimiz tərcümə dastanının ərəbcəyə ilk tərcüməsi olduğu üçün bu işdə bir sıra qeyri-dəqiq ifadə, söz və məqamlara rast gəlinir. “Saqqallı boz aç torağay”¹, “saqqallı uzun tat kişi”² ifadələrində müvafiq olaraq “boz, ac” və “tat” sözləri ixtisar edilmişdir və s.

İzahlar bölməsində oğuz türklərinin həyatı, adət və ənənələri ilə bağlı bəzi sözlərin ərəb oxucuları üçün aydınlaşdırılmasında qeyri-dəqiqlik nəzərə çarpır. Belə ki, “ozan” sözü şair kimi verilir. Əlbəttə, dastandakı ozanda şairlik keyfiyyətləri vardır, lakin ozan həm də aşıqdır, əhvalatları söyləyəndir. Ona görə də “ozan” sözünü ərəbcə tərcümədə olduğu kimi saxlamaq və izahatda onu aydınlaşdırmaq lazımdır. Bu vəziyyət “tanrı”, “xan”, “qopuz” və s. sözlərə də aiddir.

Hər hansı bir abidənin başqa dilə tərcüməsi nəticəsində həmin dilin daşıyıcıları bir çox yeni keyfiyyətləri öyrənir və mədəniyyətləri müəyyən mənada zənginləşir. Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” da ərəb aləmi üçün yeni bilgiler yaratmış olur. Ümumiyyətlə, C.Poladın tərcüməsi uğurlu olub “Kitabi-Dədə Qorqud”u ərəb oxucularına çatdırmaq işində ciddi bir addımdır.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqatda əldə olunmuş başlıca elmi qənaət və mülahizələr ümumiləşdirilmiş, mövzunun perspektiv tədqiqat istiqamətləri göstərilmişdir. Epos üzərində apardığımız müşahidələrdən əldə etdiyimiz ən mühüm nəticələrdən biri budur ki, epos İslamın bir dünya dini olaraq fəthatı, sürəkli şəkildə yayılması ilə oğuzların bir qüdrətli hərbi-siyasi qüvvə olaraq tarix səhnəsinə çıxmasının qovuşuğunda təşəkkül tapmasıdır. Bu mənada dastanda İslamın bir şüur və inanc tipi olaraq təzahürü nəinki formal və zahiri xarakter daşıyırdı, əksinə tarixi-mənəvi bir zərurəti ifadə edirdi.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. İslam və türkçülük // Elmi axtarışlar. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, IX nəşr, Bakı: 2003, s.286-292

2. “Kitabi-Dədə Qorqud”da mifologiya // Elmi axtarışlar. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, X nəşr, Bakı: 2004, s.81-88

¹ Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisane-tayifeyi-oğuzan /Drezden nüsxəsi əsasında tərtib edən: Ş.A.Cəmşidov. Bakı: Göytürk, 1995, s.34

² Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisane-tayifeyi oğuzan. Mətnin əsl, sadələşdirilmiş mətn və faksimile. /Tərtib edən, çapa hazırlayanı, ön söz və lüğətin müəllifi S.Q. Əlizadə. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s. 34

3. “Kitabi-Dədə Qorqud”da ərəb mədəniyyətinin təsiri //Filologiya məsələləri, AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı: 2008, 1, s.547-553
4. “Kitabi-Dədə Qorqud” və ərəb mədəniyyəti // Dədə Qorqud, AMEA Folklor İnstitutu, Bakı: 2008, 11 (27), s. 63-70
5. “Kitabi-Dədə Qorqud”da islamaqədərki dini ənənələr // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, Bakı: 2008, 2 (62), s. 129-131
6. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında totem // Kültür evreni, Ankara, Türkiyə, bahar, 2009, 2, s.457-460
7. Пророки в дастане «Китаби-Деде Коркут» //Вестник Московского Педагогического Университета, серия филологические науки, Москва: 2013, 4 (28), с. 9-14

Дастан «Китаби-Деде Горгуд» и арабская культура

Р Е З Ю М Е

Диссертация состоит из введения, 2 глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы, определяются объект, предмет, цель и задачи исследования, даются подробные сведения о его научной новизне, методах, источниках, а также о структуре и апробации диссертации.

Первая глава диссертации называется «Дастан «Китаби-Деде Горгуд» и доисламская культура» и состоит из четырех подзаголовков. В этих подзаголовках исследуются такие проблемы, как «Дастан «Китаби-Деде Горгуд» и древняя тюркская мифология, обычаи и традиции в «Китаби-Деде Горгуд»е, место доисламских верований в дастане «Китаби-Деде Горгуд» и т.д.

Вторая глава диссертации называется «Дастан «Китаби-Деде Горгуд» и исламская культура», эта глава также состоит из четырех подзаголовков. Данная глава посвящена анализу следующих проблем: «Китаби-Деде Горгуд» и исламская культура, Деде Горгуд как святой в исламском мышлении, следы исламской культуры в «Китаби-Деде Горгуд»е, дастан «Китаби-Деде Горгуд» на арабском языке и т.д.

В заключении обобщаются основные научные выводы, полученные в ходе исследования и намечаются направления дальнейших исследований по этой теме.

**Dastan “Kitabi Dede Gorgud” and Arabic culture
SUMMARY**

The thesis consists of an introduction, two chapters, conclusion and bibliography.

In the introduction part is relevance of the topic, defined object, purpose and objectives of the study, provides detailed information on its scientific novelty, methods, sources, as well as the structure and validation of the dissertation.

The first chapter of the thesis is called “Dastan “Kitabi Dede Gorgud” and pre-Islamic culture” and consists of four sub-headings. In these sub-headings are studied such problems as dastan “Kitabi Dede Gorgud” and ancient Turkic mythology, customs and traditions in “Kitabi Dede Gorgud”, place of pre-Islamic beliefs in the epos “Kitabi Dede Gorgud” etc.

The second chapter is called “Dastan “Kitabi Dede Gorgud” and Islamic culture”, and this chapter also consists of four sub-headings. This chapter examines the following issues: “Kitabi Dede Gorgud” and Islamic culture, Gorgud as a saint in Islamic thinking, traces of Islamic culture into “Kitabi Dede Gorgud”, epos “Kitabi Dede Gorgud” on Arabic, etc.

In the conclusion part are summarizes the main scientific findings of the thesis and identifies some courses for further research on this topic.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ФОЛЬКЛОРА**

На правах рукописи

АНАР ИРЗА ОГЛУ СУЛЕЙМАНОВ

**ДАСТАН «КИТАБИ-ДЕДЕ КОРКУТ» И АРАБСКАЯ
КУЛЬТУРА**

5719.01 - Фольклористика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологическим наукам**

БАКУ - 2014